

І. О. Купіна,*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків*

ГРАНИЧНІСТЬ КІЛЬКОСТІ В СЕМАНТИЦІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Стаття присвячена дослідженню категорії кількості, а саме граничності кількості в семантиці фразеологічних одиниць. У статті проаналізовано фразеологічні одиниці зі значенням граничності кількості, що утворюють фразеосемантичний сегмент.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеосемантична група, граничність, сегмент, синонімо-антонімічний блок.

Статья посвящается исследованию категории количества, а именно предельности количества в семантике фразеологических единиц. В статье проанализировано фразеологические единицы со значением предельности количества, которые образуют фразеосемантический сегмент.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеосемантическая группа, предельность, сегмент, синонимно-антонимический блок.

Article is dedicated to the study of the category of quantity, namely, the quantity limitations in the semantics of phraseological units. The article analyzes the phraseological units with quantity limits, which constitute phraseological segment.

Key words: phraseological unit, phraseological group, ultimately, segment, synonyms–antonymic unit.

Як і будь-яка логіко-граматична категорія, кількість у тому чи іншому аспекті відображається в мові. Однак досліджувана мовна категорія має унікальну поняттєву основу, завдяки чому вона набуває різноманітних засобів репрезентації. Мовна категорія кількості – це результат складної, інколи суперечливої взаємодії об'єктивного світу й людської свідомості. У процесі аналізу мовних засобів вираження категорії кількості виявляються суперечності не лише логічного, а й граматичного та семантичного плану, що слугує підтвердженням того, що закони розвитку категорії кількості в об'єктивному світі, свідомості та мові неоднакові.

Категорія кількості реалізувалася в галузі дослідження низки наук: філософії, психології, соціології, логіки, математики, лінгвістики. Категорія кількості відображена на різних рівнях мови: фонетичному, морфологічному, синтаксичному, лексико-фразеологічному.

Найменування кількості є мотиваційною базою для створення нових фразеологічних одиниць. При цьому фразеологізми означають кількість у різноманітних формах її виявлення: велику й маленьку, означену й неозначену, одну кількість порівняно з іншою. Фразеологізми на позначення кількості були досліджені С. І. Кравцовою, а лексико-фразеологічна мікросистема «багато» вивчена М. Ю. Тихоновою. Фразеологічні одиниці з кількісною семантикою неодноразово залучалися до аналізу й вітчизняними науковцями, як у межах досліджень ФО з певним компонентним складом, зокрема Н. В. Піддубною, П. О. Редіним, І. В. Тимченко, Д. В. Ужченко, так і в роботах Л. Г. Акуленка, Л. О. Біловольського, А. В. Бондарка, В. М. Білоноженко, М. Т. Демського, О. Есперсена, Ю. П. Солодуба, В. Д. Ужченка, Б. Штефан, присвячених загальній характеристиці фразеологічного фонду української мови.

Фразеологічні одиниці різноманітні за своєю формально-граматичною структурою, зіставляються в межах семантичної групи за наявністю в усіх одиницях єдиного категоріального значення. Перехід від аналізу граматичного значення ФО до опису їх власне семантичних ознак здійснюється через ідентифікацію та семно-компонентний аналіз, у результаті якого виділяються інтегральні й диференційні семантичні ознаки, що у вигляді градуальних і диз'юнктивних опозицій складають ієрархічну систему, тобто структуру фразеосемантичної групи.

Метою розвідки є дослідження граничності кількості в семантиці фразеологічних одиниць.

Кількісному вимірюванню можуть підлягати всі предмети і явища дійсності, категорія кількості має нескінченне число дотиків з іншими категоріями в мові, зокрема з категорією граничності, під якою розуміємо властивість, що означає найвищу міру вияву якої-небудь кількості.

Серед фразеологізмів української мови на позначення кількості можна виділити групу таких одиниць, які поряд зі значенням «кількість» містять сему «граничність». Сумісна реалізація цих двох семантичних ознак пов'язана з особливістю фразеології, яку Ю.П. Солодуб називає принципом «фразеологічного відображення дійсності» [2, с. 56].

Граничність кількості припускає її обмеженість. Однак, як показали спостереження, не називаються для цього конкретні числа, а значення граничності виражається різними семантичними ознаками всієї ФО в цілому.

Таким чином, виділяємо фразеосемантичну групу (ФСГ) «граничність кількості», що є складною структурою, яка будується на основі інтегральних і диференційних ознак ФО, семантичної спільності: наявності малої й великої кількості різноманітної градації, у межах дослідження фразеосемантичної групи. У цьому фрагменті фразеосемантичного поля «граничність» виділено: 1) адвербіальні; 2) прономінальні; 3) нумеральні ФО.

У центрі фразеосемантичного сегмента «граничність кількості» розташовані прислівникові ФО, які утворюють адвербіальну групу. До складу цієї ФСГ входять ФО, за допомогою яких репрезентується міра і ступінь вияву ознаки.

Адвербіальні фразеологічні одиниці зі значенням «граничність кількості» співвідносяться з якісно-кількісними прислівниками, похідними від числівників, і позначають кількість, ступінь вияву на основі загального, суб'єктивного уявлення.

Адвербіальна ФСГ «граничність кількості» об'єднує синонімо-антонімічний блок ФО на позначення ступеня вияву кількості, у межах якого виявлено два опозиційних фразеосинонімічних ряди (ФСР) із семами «високий

ступінь вияву» + «кількість» та «низький ступінь вияву» + «кількість», що виділяємо за семантичним критерієм, визначивши ієрархію інтегральних та диференційних сем у структурі ФО. Синонімно-антонімічний блок об'єднує два опозиційні фразеосинонімічні ряди зі спільною інтегральною семою «ступінь вияву» й диференційними семами з ідеограмами «дуже багато» – «дуже мало». Протиставлення відбувається на основі відмінності значень ФО.

Основою для виділення фразеосинонімічного ряду із семами «високий ступінь вияву» + «кількість» стала сема «максимум». Фразеологізми цього ряду характеризують дуже велику кількість кого-, чого-небудь: *по вінця* – «дуже багато» [3, с. 111], *голіці ніде впасти* – «надзвичайно багато» [3, с. 126], *аж кишить* – «дуже багато» [3, с. 295].

Домінанту ФСР практично неможливо визначити, що пов'язано з різною внутрішньою формою конституентів ФСР, тому «роль домінанти в такому разі майже завжди виконує ідеограма, яка моделюється експериментальним шляхом при зіставленні структури значення конституентів ФСР» [1, с. 51]. До складу ФСР з ідеограмою «дуже багато» входять ФО зі значенням «дуже велика кількість людей, предметів або явищ»: *яблуку ніде впасти* – «дуже багато людей, надзвичайно людно» [3, с. 126]; *голіці ніде впасти* – «дуже тісно, надзвичайно багато» [3, с. 126]; *хоч греблю гати* – «дуже багато, велика кількість» [3, с. 147], *як бджіл у вулику* – «дуже багато, безліч» [3, с. 26], *аж кишить* – «дуже багато» [3, с. 295], *як тієї сарани* – «дуже багато, велика кількість» [3, с. 630]; *як у бездонну бочку* – «у великій кількості, марно» [3, с. 37], *аж гілля гнеться* – «дуже багато, рясно (про плоди на дереві)» [3, с. 150], *видимо і невидимо* – «дуже багато» [3, с. 69], *непочатий край* – «дуже багато» [3, с. 310], *без міри* – «дуже багато» [3, с. 392]. *В клубі народу, що ніде голиці впасти. Люди сиділи на лавах, стояли під лавами* (М. Зарудний); *Женихів у тебе, Олесю, хвалить Бога, як цвіту в городі, хоч греблю гати* (Марко Вовчок); *А там [на базарі] люду – яблукові ніде упасти!* (А. Дімаров); *Приходжу до клубу колгоспного, а там людей, ніби бджіл у вулику* (І. Сочивець); *Ось і табір. Глянув [хлопчик] – війська, Як тієї сарани!* (Олександр Олесь); *Гроші пливуть як у бездонну бочку* (З журналу); *Зав'язую шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси. Їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні* (Григор Тютюнник); *Але пішло покоління в тебе видимо невидимо* (Б. Олійник); *В одному Кам'яному Броді непочатий край роботи* (В. Земляк); *Багато сонця, без міри чистого повітря, навкруги добро – і чоловік добрішає* (М. Коцюбинський).

Із поняттям про конкретні предмети або явища, пов'язані ФО *по саме нікуди* (у значенні «дуже багато»), *дівати нікуди*, *під зав'язку*, *як за гріш маку*, *хоч греблю гати*. ФО мають складну семантичну структуру, виокремлюються чотири семи: «граничність», «кількість», «високий ступінь вияву» та «максимум». Значення граничності не обов'язково пов'язується з уявленням про велику кількість: *Нащо ти Венері здався, в неї других зальотників по саме нікуди!* (Є. Гуцало); *Як тільки починається сезон опадання листя, його дівати нікуди, по кілька днів стоять переповнені міські контейнери з сміттям* (З газети); *Квіточки, пташечки, чисте повітря... Він наївся того чистого повітря по самісіньку зав'язку* (А. Дімаров); *Повиправляйте тільки собі друкарські помилки, бо їх там як за гріш маку* (М. Коцюбинський); *– А гриби у вас є? – Хоч греблю гати, коли знаєш місце* (М. Стельмах).

Гранична кількість у зв'язку з абстрактними поняттями, що не піддаються кількісному вимірюванню, виражають ФО *по горло*, *повен рот*. Семантична дистрибуція цих одиниць обмежується словами: *турботи, клопоти, справи* і т.д.: *Він зайнятий по горло і тому не подає вістей* (З газети); *Турбот – повен рот! Нудьгувати було ніколи* (З журналу).

2. ФСР з ідеограмою «вичерпність дії»: *до кореня*, *як під мітлу*, *до копійки*, *до щербатої копійки*, *до останньої нитки*, *до зернини*, *з потрухами*.

ФО *до кореня* має значення «знищити повністю, остаточно» [3, с. 308], поєднується зазвичай із дієсловами *убивати*, *різати* і т.п.: *Всі були згодні, що банду якнайшвидше треба до кореня знищити* (І. Головка).

ФО *як під мітлу* означає граничну кількість не тільки людей, а й предметів, явищ: «нічого не залишаючи, акуратно, усе підряд»: *І справді, машина безвідмовно корилася людській волі... як під мітлу, забирала руду* (С. Чорнобривець); *У 1932 році хліб вивезли під мітлу... У 1933-му ... почався масовий мор людей* (З газети).

ФО *до копійки* (копієчки), *до [щербатої] копійки* (копієчки) мають значення «повністю». Із цією особливістю пов'язана їхня дистрибуція та вживання – описується гранична кількість грошей у поєднанні з дієсловами *витратити*, *розподілити*: *Послав Багіров дружину усе, до копійки, що платила йому армія* (О. Гончар); *Він вивернув усі шістьнадцять кишень... виклав усе, до щербатої копійки* (В. Бабляк). В основі значення ФО метонімічне перенесення: назва однієї грошової одиниці у поєднанні з прийменником *до* означає всю суму, витрачену, заплачену «повністю все, нічого не залишаючи» [3, с. 307].

До ФСР «дуже мало» із семою «мінімум» входять фразеологічні одиниці. Фразеологізми цього ряду характеризують дуже малу кількість кого-, чого-небудь: *хіба пальці оближе* – «дуже мало дістанеться чого-небудь комусь» [3, с. 452], *на пальцях можна перелічити* – «кого-, чого-небудь дуже мала кількість» [3, с. 495], *як за нігтями* – «дуже мало, незначна кількість» [3, с. 435], *на копійку* – «зовсім мало, трохи» [3, с. 308], *на краплинку* – «трохи, зовсім мало» [3, с. 310], *на щербатий гріш* – «дуже мало» [3, с. 173], *і котові на сльози нема* – «дуже мало» [3, с. 430], *на комариний ніс* – «дуже мало, незначною мірою» [3, с. 437], *як кіт наплакав* – «дуже мало» [3, с. 298]. *Нехай буде шість відер, бо як лиш три, то багачі вперед розхапають, а бідний хіба пальці оближе* (Л. Мартинович); *То, правда, були ще тільки стовпи, одинокі рядчики, що їх по пальцях перелічиши* (Панас Мирний); *Будувати було ні на чому – в селі про Дудашів казали: стільки землі мають, як за нігтями* (В. Поліщук); *На копійку вип'є, а прийде додому – усе догори дном переверне...* (Панас Мирний); *Мати гаряче молилися, щоб хоч на краплинку радості і щастя послала доля її дорогим, далеким від неї, синам* (З журналу); *На гріш вип'є, а на карбованець галасує* (Укр. присл.); *Там і цукерок тих, як кіт наплакав* (Є. Гуцало); *Минало красне літо, а до мети наблизилися, вважай, лише на комариний ніс* (В. Шевчук).

Виділення прономінальних ФО обґрунтовано за такими критеріями: семантична цілісність, відносна постійність складу, відтворюваність, образність. Фразеологічне значення є комбінаторним. Воно формується

не тільки на основі певної ознаки денотата, а й у процесі мовної взаємодії поняттєвих відображень реалій дійсності, яку означає ФО. Фразеологічне значення детермінується на семантичному рівні за ознакою граничності подібно до номінації предмета словом, але нарізно оформлені компоненти виражають одне поняття. До прономінальної фразеосемантичної групи «граничність кількості» належать фразеологічні одиниці зі словом-компонентом *весь* у різних формах. Означальний займенник у межах фразеологічних одиниць маніфестує категорію роду, числа й відмінка. Слово *весь* багатозначне і його конкретне значення залежить від того, якою частиною мови або членом речення воно є. Таким чином, простежується тісний зв'язок між семантичним та граматичним значенням. У фразеологічних одиницях, що позначають кількість людей, слово *весь* виступає як займенник, реалізуючи своє денотативне значення «у повному складі, без винятку», зазвичай фіксується в називному відмінку множини: *усі як один: Усі полягли як один, тільки зброя та диски лишилися* (Леся Українка); *усі до єдиного: Разом усміхнулися всі одинадцять співробітниць, усі до єдиної* (В. Логвиненко).

Значення граничності кількості у фразеологічних одиницях виражається різними засобами. ФО, що означають граничну кількість людей, особливо цікаві: *і мале й велике, і старі й малі, від малого до старого, від старого до малого*.

Основою семантики цих одиниць є метонімічне перенесення значення – від частини до цілого: названо дві крайні вікові групи, які означають усіх людей: «усі люди незалежно від віку; діти й дорослі; усі» [3, с. 366]: *Його мале й велике знає... По всіх усядах він буває* (Л. Глібов); *Усі, старе й мале виходили зустрічати князя* (Г. Хоткевич); *Весь аул від малого до старого збігся до саней* (З. Тулуб); *Іван Оленчук ... підняв усіх жителів свого кутка – від старого до малого – рятувати броди* (О. Гончар). Зазначені фразеологічні одиниці в контексті можуть поєднуватися з різними дієсловами, мають широкую дистрибуцію.

На периферії досліджуваної групи стоять фразеологізми *від А до Я, від аза до іжиці, від слова до слова*, що описують наявність граничності будь-яких знань. Для таких абстрактних понять значення кількості має узагальнювальний характер. У контексті наведені фразеологічні одиниці реалізують своє значення «усе цілком, повністю, від початку до кінця»: *Студенти прочитали книжку від А до Я* (З газети); *Турбота, про підростаюче покоління, виявилася від аза до іжиці* (З газети); *Ніколи люди не чекали так газет, як тепер, вичитували від слова до слова* (Григорій Тютюнник).

Фразеологічні одиниці *від А до Я, від аза до іжиці, від слова до слова* мають у формальному вираженні посилання на граничність із двох боків, що сигналізується наявністю в лексичному наповненні прийменників, тобто мова йде про замкнену модель.

Особливою семантикою характеризується ФО *одним один*, що вказує на конкретну, точну кількість: «зовсім без нікого, одинокий, самотній, лише один, єдиний» [3, с. 460]: *Одним одна на старості літ зосталася* (Панас Мирний); *Може, в окопах уже ні душі, може, Маковей залишився вже один одинцем на всю дамбу?* (О. Гончар).

Полісемантичність слова *один* спричинила й численні вислови. Числівником *один* розпочинається наша система відліку. Як назва числа *один* та його цифрового позначення слово *один* разом із частками означає «багато» (*не один*), «жоден» (*ні один*) або «усі повністю» (*усі як один*), а повторюючись (*один на один, один одним*) – синонімізується з висловом *сам на сам* чи має денотативну сему «єдиний». У значенні прикметника – «зовсім самотній»; у значенні вказівного займенника – «заодно, дружно, одноставно; у значенні означального займенника – «якийсь, котрийсь»: *один одинцем, усі до єдиної*.

Нумеральні одиниці актуалізують як кількісні, так і кількісно-якісні, якісні ознаки предметів, артефактів та явищ, про що свідчить дослідження фразеологічного корпусу з нумеральним компонентом – числівником. Десемантизація нумеральних одиниць прослідковується в лексикалізованих одиницях на позначення невідзначеної та спустошеної нумеральності. Кількісні ФО мають тенденцію позначати кількісні ознаки полярних денотатів (абстрактних та конкретних). Поряд із кількісними ФО на позначення граничності існують одиниці, які позначають нульову кількість: *ні краплі, ні крихти, ні живої душі, ані гич, ні на йоту, ні на волосинку*. У нумеральних фразеологічних одиницях числівники не використовуються у складі компонентів, а реалізують «віртуальні семи»: «дуже велика кількість» і «ні скільки».

Виділення в семантичній структурі ФО сем кількості відобразило найвищий і найнижчий ступінь їх вияву. З одного боку, граничність маніфестує кількісні семи й становить стрижень внутрішньої форми ФО, а з іншого – актуалізація сем мотивується дистрибутивним оточенням і потребує активізації багатьох асоціативних зв'язків.

Таким чином, семантичні зв'язки у фразеології організовують певну систему, аналіз фрагменту якої свідчить, що фразеологічним одиницям властива синонімія й антонімія. Семантичний аналіз ФО зі спільним елементом – архісемою «граничність», здійснений шляхом ідентифікації та диференціації, дозволив виділити фразеосемантичний сегмент «граничність кількості», а також групи, синонімо-антонімічні блоки й фразеосинонімічні ряди, визначивши їх внутрішню форму. Явище градації в межах фразеосинонімічних рядів, структуроване входженням у семантику ФО смислового компонента граничності, урахується при дослідженні фразеосемантичної групи, де простежується категорія кількості у фразеологічній вербалізації граничності. Отже, принципи, за якими відбувається вербалізація, та фразеологічні одиниці, що взаємодіють у цьому процесі, визначають специфіку мовної картини світу.

Література:

1. Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниць у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4-5. – С. 51.
2. Солодуб Ю. П. Путешествие в мир фразеологии / Ю. П. Солодуб. – М. : Просвещение. – 1981. – С. 56.
3. Фразеологічний словник української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. Думка. – 2003. – 1104 с.